

Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació
Núm. 24 (juliol-desembre, 2014), pàg. 219-242
Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana
ISSN: 1134-0258
e-ISSN: 2013-9632

DOI: 10.2436/20.3009.01.139

TEMA MONOGRÀFIC

La història de la joguina: estat de la qüestió d'una reconstrucció disciplinària *The history of toy: the state of the question and his rebuilding process*

Pere Capellà Simó
pere.capella@uib.cat
Universitat de les Illes Balears (Espanya)

Data de recepció de l'original: agost de 2013

Data d'acceptació: gener de 2014

RESUM

Durant les últimes dècades, la història de la joguina ha estat objecte d'un procés de reconstrucció disciplinària que fa entroncar les noves tendències historiogràfiques amb les primeres publicacions sobre aquest tema, que van veure la llum a la fi del segle XIX. Al llarg d'aquestes línies presentem un recorregut succint a través de la historiografia de la joguina, tot fent esment de la repercussió a Catalunya i a la resta de l'Estat de les diferents orientacions i tendències que han perfilat la particularitat de l'àmbit.

PARAULES CLAU: joguina, història, historiografia, col·leccionisme.

ABSTRACT

In recent decades, the history of toy has been a rebuilding process that connects the new historiographical trends with the first publications of the area published in the late

nineteenth century. This paper exposing a brief approach to the historiography of the toy and analyzing the impact of its different approaches in Catalonia and the rest of Spain.

KEY WORDS: toy, history, historiography, collecting.

RESUMEN

Durante las últimas décadas, la historia del juguete ha sido objeto de un proceso de reconstrucción disciplinar que enlaza las nuevas tendencias historiográficas con las primeras publicaciones sobre el área que vieron la luz a finales del siglo XIX. A lo largo de estas líneas, presentamos un sucinto recorrido a través de la historiografía del juguete, prestando un especial interés a la repercusión en Cataluña y en el resto del Estado de las diferentes orientaciones y tendencias que definen la particularidad de este campo.

PALABRAS CLAVE: juguete, historia, historiografía, coleccionismo.

Durant les últimes dècades, la història de la joguina ha despertat un interès creixent, que s'ha posat de manifest tant en l'àmbit de les publicacions especialitzades com en el dels museus i les universitats. A remolc d'una ja arrelada valoració de la història cultural que, com mai abans, ha descobert l'hermenèutica dels objectes quotidians,¹ la història de la joguina es perfila com una àrea en la qual conflueixen les noves tendències historiogràfiques que afecten tant la història del disseny com la història de l'educació.

Al llarg d'aquestes línies presentem un recorregut succint a través de la història de la disciplina, des que fou teoritzada a França a la darrerïa del segle XIX fins a l'actualitat, tot analitzant la repercussió a Catalunya i a la resta de l'Estat de les diferents orientacions i tendències que han perfilat la particularitat d'aquest àmbit.² Tanmateix, tota aproximació a la disciplina exigeix,

¹ BURKE, Peter. *¿Qué es la historia cultural?*. Barcelona: Paidós, 2006, pàg. 89-92.

² Per tal d'oferir una visió precisa de les recerques efectuades al voltant d'aquesta disciplina, presentem una bibliografia de 118 títols. Val a dir que, rere les reflexions historiogràfiques que segueixen, no existeix cap pretensió d'exhaustivitat, conscients com som del risc de tal empresa. Tampoc no s'hi inclouen les referències a les publicacions d'àmbits afins com la pedagogia i la psicologia i la psicologia, atès el caràcter essencialment històric del present article.

d'entrada, una avaluació de l'objecte, el qual —a causa d'un seguit d'arguments històrics fàcilment deduïbles— ha restat fora de l'abast dels estudis acadèmics.

1. LA JOGUINA, ENTRETENIMENT I TESTIMONI

La joguina és, primer de tot, un objecte històric. Entre altres raons, perquè és improbable l'existència d'una indústria d'artefactes adreçats a l'entreteniment infantil en indrets o en èpoques en les quals la infantesa no ha estat conceptualitzada com a categoria social específica. Per tant, malgrat que el terme joguina apareix a començaments de l'edat moderna —com és lògic, amb altres accepcions—, el concepte d'objecte fabricat expressament perquè hi juguin els infants és necessàriament contemporani i exclusiu de la cultura occidental. A partir de la industrialització, el terme «joguina» agermana un nombre ingent d'artefactes que reuneixen diferències notòries tant pel que fa a l'origen com al material o, fins i tot, les pràctiques d'ús. Tanmateix, d'acord amb el sociòleg Gilles Brougère,³ el tret distintiu per excel·lència de la joguina respecte a la resta d'artefactes lúdics és la seva pertinença a la cultura visual. És una imatge en miniatura del món, que testimonia, d'una banda, el lloc que cada societat reserva a la infantesa; de l'altra, la visió volgudament fragmentària que cada societat guarda d'ella mateixa per compartir-la amb els infants. De fet, fou la presa de consciència d'aquest valor allò que va determinar l'aparició d'una primera historiografia de l'àmbit a la fi del segle XIX.

2. EL PRECEDENT FRANCÈS DE LA FI DE SEGLE: JOGUINES I EDUCACIÓ ESTÈTICA

El naixement d'una historiografia especialitzada té lloc a França a la fi del vuit-cents i es personifica en la figura de Léo Claretie. Aquest periodista, historiador i crític literari, va veure en les joguines del seu temps quelcom més que un entreteniment per a la infantesa. De fet, va impulsar tant la formació dels fabricants com la conservació dels artefactes. Perquè, a través del testimoni de les joguines, els «arqueòlegs del futur» podrien redescobrir la història des d'un dels punts de vista més atractius i, alhora, més desconeguts.

³ BROUGÈRE, Gilles. «Éditorial», *Le Jouet. Valeurs et paradoxes d'un petit objet secret*. París: Autrement, 1992, pàg. 10.

Léo Claretie anticipava l'ús de les joguines i les seves imatges com a document històric. Per tot plegat, Claretie encoratjava els historiadors del seu temps a interessar-se per la història de la joguina des de l'antiguitat fins aleshores, passant per l'esplendor de l'Antic Règim. I, a aquest efecte, revelava una metodologia del tot diferent que partia d'una concepció de la joguina com un instrument hermenèutic que exigia la revaloració de tot tipus de fonts documentals, entre les quals les imatges dels artistes adoptaven un paper determinant. En concret, Léo Claretie convidava un dibuixant anònim a recórrer les sales dels museus amb un llapis a la mà, amb la idea de registrar una galeria de joguines pintades per aquells mestres que, al llarg de la Història de l'Art, es van deixar seduir pels entreteniments de la infantesa.

Léo Claretie va dedicar a l'àmbit del joguet múltiples publicacions a manera d'articles de premsa, ponències a congressos, reports d'exposicions, etc. Tanmateix, el conjunt de reflexions de Léo Claretie entorn de la història de la joguina es concentren a la monografia *Les Jouets. Histoire. Fabrication* (1893).⁴ Tal com el títol indica, l'obra es dividia, a banda dels distints apartats que contenen les reflexions esmentades, en dos grans blocs temàtics: un apunt històric de la joguina des de l'antiguitat fins a la industrialització i un seguit de reportatges periodístics al voltant de les principals fàbriques parisenques de la fi de segle.

Amb tot això, l'interès simultani tant per les indústries vuitcentistes com per les joguines del passat s'havia començat a posar de manifest amb les publicacions de llibres especialitzats durant la dècada de 1860. Així, per exemple, Henri Nicolle va dedicar a les joguines presentades a l'Exposició Universal de París de 1867 el llibre *Les Jouets: ce qu'il y a dedans* (1868).⁵ D'altra banda, Louis Becq de Fouquières publicava l'any següent l'obra *Les Jeux des anciens, leur origine, leur description, leurs rapports avec la religion, l'histoire, les arts et les mœurs* (1869),⁶ reeditada l'any 1873 i considerada l'estudi que marca l'entrada de la joguina en el terreny de l'erudició.⁷

En el context de l'Exposició Universal de París de 1889 es va publicar un llibre singular que anticipa l'obra de Léo Claretie i que aprofundeix en la història de la joguina durant l'Antic Règim. Es tractava de l'obra pòstuma de l'histori-

⁴ CLARETIE, LÉO. *Les Jouets. Histoire. Fabrication*. París: Librairies-Imprimeries Réunies, 1893.

⁵ NICOLLE, Henri. *Les Jouets: ce qu'il y a dedans*. París: E. Dentu, 1868.

⁶ BECQ DE FOUQUIÈRES, Louis. *Les Jeux des anciens, leur origine, leur description, leurs rapports avec la religion, l'histoire, les arts et les mœurs*. París: C. Reinwald, 1869.

⁷ MANSON, Michel. «La poupée, objet de recherches pluridisciplinaires: Bilan, méthodes et perspectives», *Histoire de l'Éducation*, núm. 18 (abril de 1983), pàg. 1-27.

ador Louis Édouard Fournier, *Histoire des jouets et des jeux d'enfants* (1889).⁸ Durant la dècada següent, Alfred Franklin concedia un espai de privilegi a les joguines a l'obra magna *La Vie privée d'autrefois* (1896).⁹ I, per una altra banda, el sociòleg Pierre Du Maroussem va dedicar un volum de *La Question ouvrière* (1894) a una anàlisi exhaustiva de la indústria moderna de la joguina a la ciutat de París.¹⁰ Claretie havia publicat *Les Jouets. Histoire. Fabrication*, i de resultes de l'èxit del llibre es convertí en l'autor de referència de l'emblemàtica secció de joguines de l'Exposició Universal de París de 1900. Amb el pretext de fer balanç d'un segle, aquella Exposició Universal va comptar amb l'al·licient d'una mostra de joguines anteriors a la Revolució Francesa, la qual ja posava de manifest l'existència d'un col·leccionisme especialitzat. De fet, les col·leccions que es van poder veure a l'Exposició de 1900 foren el punt de partida d'una insigne i profusament il·lustrada *Histoire des jouets* (1902),¹¹ realitzada pel col·leccionista i bibliotecari de l'Arsenal Henry-René d'Allemagne. Deu anys més tard, André Parmentier publicava *Les Jeux et les Jouets. Leur Histoire* (1912),¹² un acurat exercici de síntesi d'història de la joguina realitzat a partir de les publicacions que se succeïen des de l'últim terç del vuit-cents.¹³

Tanmateix, el canvi més assenyalat que es produeix en la historiografia de la joguina amb el tombant de segle és la fundació, el 1905 a París, de la Société des Amateurs des Jouets et Jeux Anciens, dirigida per Léo Claretie. Abans de la seva dissolució, l'agost de 1914, l'entitat va editar un butlletí,

⁸ FOURNIER, Édouard. *Histoire des jouets et des jeux d'enfants*. París: E. Dentu, 1889.

⁹ FRANKLIN, Alfred. *La Vie privée d'autrefois. L'enfant: la layette, la nourrice, la vie de famille, les jouets et les jeux*. París: E. Plon, 1896.

¹⁰ DU MAROUSSEM, Pierre. *La Question ouvrière*. Vol III: *Le jouet parisien. Grands Magasins. «Sweating-System»*. París: Arthur Rousseau, 1894. En la línia d'aquest estudi de Du Maroussem cal assenyalar els reportatges dedicats a les fàbriques de joguines publicats en revistes de divulgació científica i tecnològica, com per exemple *La Nature*. Menció especial mereix igualment l'obra de TURGAN. *Les Grandes Usines. Études industrielles en France et à l'étranger*. París: Calman Lévy, 1879, pàg. 247-252.

¹¹ ALLEMAGNE, Henry-René d'. *Histoire des jouets*. París: Hachette & Cie., 1902. A banda d'aquesta obra, vegeu el report específic: ALLEMAGNE, Henry-René d'. *Musée rétrospectif de la classe 100, jouets, à l'Exposition universelle internationale de 1900: Rapport*. París: Belin frères, 1902. Dos anys més tard, D'Allemagne va signar el report de la secció de joguines de l'Exposició Universal de Saint Louis, reeditat en una monografia que incloïa un assaig pioner al voltant de les corporacions franceses de fabricants de joguines durant els segles XVI al XVIII. Vegeu ALLEMAGNE, Henry-René d'. *Les Jouets à la World's fair en 1904 à Saint-Louis (U-S) et l'histoire de la Corporation des Fabricants de Jouets en France*. París: L'Auteur, 1908.

¹² PARMENTIER, André. *Les Jeux et les Jouets. Leur Histoire*. París: Armand Colin, 1912.

¹³ Per a més informació, vegeu MANSON, Michel. «Léo Claretie, René d'Allemagne and the research on the toy in France from the end of the XIXth century to 1914», CATARSI, Enzo (ed.). *Twentieth century pre-school education. Times, ideas and portraits*. Milà: Centro studi «Bruno Ciari», 1985, pàg. 205-216.

dedicat fonamentalment als estudis històrics.¹⁴ Així mateix, a remolc de l'èxit internacional de l'Art Nouveau, l'entitat va centrar també l'interès dels estudis en el paper que les joguines podien desenvolupar en l'educació estètica dels infants. Aquestes qüestions estaven a l'ordre del dia a Alemanya, en el context de la Secessió. Altrament, ja s'havien teoritzat a París en el context de l'anomenat debat art-indústria durant l'època de les primeres exposicions universals.

Realment, les qüestions al voltant dels valors instructius de les joguines havien estat plantejades pels humanistes del segle XVI i havien generat un interès creixent durant el segle XVII i, sobretot, durant el set-cents. Tot i això, fou durant el segle XIX, amb la desclosa del moviment romàntic i la regularització de l'ensenyament preescolar, quan el debat entorn de les relacions convenients entre el joc i l'educació es traslladava al carrer i es posava de manifest en nombroses publicacions especialitzades. Tocant a l'àmbit estricte de l'educació estètica, Charles Baudelaire publicava, el 1853, l'insigne «Morale du joujou»¹⁵ a les planes de *Le Monde Littéraire*. Hi reivindicava una comprensió de la joguina com el primer contacte de l'infant amb l'art. Tanmateix, un text de transcendència indiscutible fou «Les jouets d'enfants» d'Hyppolite Rigault,¹⁶ publicat al *Journal des Débats* l'any 1855. Rigault hi feia una al·legat en favor de la valoració de la joguina com a agent reformador del gust, un aspecte al qual ja s'havia referit el comte Léon de Laborde en el marc de l'Exposició Universal de Londres de 1851.¹⁷

A tots els efectes, foren els historiadors de la joguina de la fi de segle els portaveus de tots aquests preceptes anunciats durant la dècada de 1850. Tant Édouard Fournier com Léo Claretie, entre d'altres, van divulgar els discursos de Rigault o Laborde, els quals es llegien com un precedent directe de les inquietuds estètiques que afloraven amb la consolidació de l'Art Nouveau. Així mateix,

¹⁴ El butlletí es va titular primerament *Les Jouet et les Jeux Anciens*. El 1907, però, la Société des Amateurs des Jouets et Jeux Anciens va passar a designar-se Société d'Encouragement à l'Éducation Artistique de l'Enfance et à l'Industrie Française du Jouet. Durant aquesta nova etapa, el butlletí va adoptar el títol *L'Art et l'Enfant*, que va mantenir fins a la desaparició de l'entitat. Entre 1905 i 1914 se'n van editar cinquanta-quatre números. Vegeu *Les Jouets et Jeux Anciens: Bulletin Illustré de la Société des Amateurs des Jouets et Jeux Anciens*, 3 vol., núm. 1-16 (1905-1907), i de la Société d'Encouragement à l'Éducation Artistique de l'Enfance, *L'Art et l'Enfant: Bulletin Illustré des Amateurs de Jouets et Jeux Artistiques Anciens*, 7 vol., núm. 17-55 (1908-1914). París: BNF.

¹⁵ BAUDELAIRE, Charles. «Morale du joujou» [1853], *Oeuvres complètes*. Vol. 3. París: Michel Lévy Frères, 1868, pàg. 138-149.

¹⁶ Vegeu el text reproduït a RIGAUT, Hippolyte. «Les jouets d'enfants» [1855], *Conversations littéraires et morales*. París: Charpentier, 1859, pàg. 1-15.

¹⁷ *Exposition Universelle de 1851. Travaux de la Commission Française sur l'industrie des nations publiés par ordre de l'Empereur*. Vol. 8. París: Imprimerie Impériale, 1856, pàg. 596.

l'època de 1900 va comportar la reformulació a tots els efectes de l'educació estètica de la infantesa. I llibres com *L'Art et l'Enfant: essai sur l'éducation esthétique* (1907),¹⁸ del pedagog Marcel Braunschvig, reconeixien les veus dels primers reformadors i alhora la tasca de la societat d'estudiosos i col·leccionistes dirigida per Claretie en la consideració de la joguina com una art per als infants.

La influència a Catalunya d'aquesta generació d'historiadors francesos es féu sentir ràpidament. Amb el canvi de segle, Barcelona es converteix en el bressol de projectes pedagògics reformadors que, tot i que naixien d'actituds marcadament heterogènies, coincidien en la valoració del joc com a eina educativa. Un fragment de la ponència que Léo Claretie va pronunciar en el marc del Premier Congrès International d'Éducation et de Protection de l'Enfance, celebrat a Lieja el 1905, fou publicat en català a les planes de la revista *Futurisme* amb el títol «Les joguines i l'educació» (1907).¹⁹ I la lectura d'aquest article i d'altres textos dels historiadors francesos de la fi de segle es fa present de manera especial en una conferència emblemàtica dedicada a les joguines que Pau Vila va pronunciar, l'any 1912, davant les famílies i els mestres de l'Escola Horaciana amb el títol «Què'ls portaran, els Reis, a nostres fills?».²⁰

D'altra banda, les dades compilades pels primers historiadors francesos es converteixen, també a Catalunya, en el punt de partença dels primers estudis especialitzats, que apareixen, ja durant les dècades de 1920 i 1930, escrits per folkloristes eminents com Aureli Capmany, Rossend Serra i Pagès, Ramon Violant o Joan Amades, entre d'altres. No obstant això, cal assenyalar que, a Catalunya, els folkloristes ja s'havien interessat per la història dels entreteniments de la infantesa durant el segle XIX. Així, llibres com *Jochs de la infància* (1874),²¹ de Francesc Maspons, o *Jochs y juguinas* (1893),²² d'Eduard Vidal Valenciano, esdevenen un precedent irrefutable d'estudis posteriors que, com dèiem, ja anunciaven el deute amb la historiografia francesa que tot just s'havia forjat a la fi de segle.

Aureli Capmany, per exemple, va publicar l'article «Els jocs d'infantesa en l'antiguitat: Grècia i Roma» (1918),²³ en el qual reproduïa algunes de les il·

¹⁸ BRAUNSCHVIG, Marcel. *L'Art et l'Enfant: essai sur l'éducation esthétique*. París: Henri Didier, 1907.

¹⁹ CLARETIE, Léo. «Les joguines i l'educació», *Futurisme. Revista Catalana*, vol. 1, núm. 2 (15 de juny de 1907), pàg. 33-34.

²⁰ VILA, Pau. *Què'ls portaran, els Reis, a nostres fills?*. Barcelona: L'Avenç, 1912.

²¹ MASPONS, Francesc. *Jochs de la infància*. Barcelona: Martí y Cantó, 1874.

²² VIDAL VALENCIANO, Eduard. *Jochs y juguinas: recorts de la infantesa*. Barcelona: López Editor, 1893.

²³ CAPMANY, Aureli. «Els jocs d'infantesa en l'antiguitat: Grècia i Roma», *D'Actí, d'Allà*, vol. 1, núm. 2 (10 de febrer de 1918), pàg. 112-121.

lustracions de nines de terracota, entre altres joguines, extretes del llibre emblemàtic de Louis Becq de Fouquières. També, Rossend Serra i Pagès va escriure, entre 1921 i 1922, tot un seguit d'articles al setmanari *El Catllar* de Ripoll en els quals reflexionava al voltant de la història de la joguina des de l'antiguitat fins a la industrialització, sense deixar de banda un breu apunt entorn de les indústries barcelonines d'aquell moment.²⁴ Per la seva banda, Ramon Violant i Simorra va deixar inèdit un interessant recull de joguines tradicionals.²⁵ Es tractava d'un encàrrec de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana interromput per la Guerra Civil; entre altres fonts, citava preferentment els treballs esmentats de Léo Claretie i André Parmentier. Tanmateix, fou Joan Amades i Gelats qui, des de l'estudi de les tradicions populars, va concedir una importància major a la joguina industrial, per bé que bona part dels seus estudis al voltant de les joguines de plom o la nina foren editats pòstumament.²⁶

3. REPERTORIS I COL·LECCIONISME: ENTRE LA DIVULGACIÓ I EL MERCAT

A l'Europa d'entreguerres, les publicacions dedicades a la història de la joguina van augmentar sensiblement. Pierre Calmettes va publicar a París *Les Joujoux: leur histoire, leur technique, les artisans et les ouvriers, les ateliers et les usines* (1924).²⁷ Es tractava d'una obra ambiciosa, hereva dels estudis d'Henry-René d'Allemagne i Léo Claretie, que esbossava amb ambició d'exhaustivitat la panoràmica de la indústria europea del joguet fins a 1914. Així

²⁴ Aquests articles foren recollits a SERRA PAGÈS, Rossend. «Jocs de criatura» [1921-1922], *Alguns escrits del professor Rosend Serra y Pagès. Coleccionats y publicats a honor del Mestre per les seves dexeble en ocasió del Cinquantenari del seu professorat (1875-1925)*. Barcelona: Miquel Rius, 1926, pàg. 27-47.

²⁵ Vegeu-ne l'edició pòstuma: VIOLANT SIMORRA, Ramon. *La joguina tradicional construïda pels mateixos infants emprant plantes, flors, fruits, canya, fusta, fang, paper, cartró i altres materials*. Barcelona: Alta Fulla, 1996. Es tracta d'un treball inspirat en l'obra de DESLOSIÈRE, Victor. *Pour amuser les enfants (200 jouets qu'on peut fabriquer soi-même avec des plantes)*. París: Larousse, 1908. Tanmateix, aquesta línia d'estudis tenia a Catalunya el precedent directe del llibre citat d'Eduard Vidal Valenciano.

²⁶ Vegeu AMADES, Joan. *Imatgeria popular catalana. Els soldats i altres papers de rengles*, 2 vol. Barcelona: Orbis, 1933-1936; *Cultura infantil*. Barcelona: Biblioteca de Tradicions Populars, 1936; *Auca dels jocs de la mainada*. Barcelona: Hespèria, 1947; *La nina*. Barcelona: Gisberts, 1965, i *Les joguines de plom*. Tarragona: El Mèdol, 2000. Aquest últim títol, ampliat per Elisabet Giró i Antoni Serés, ofereix una documentació valuosa al voltant de les indústries vuitcentistes que, a Barcelona, es van dedicar a la fosa de soldats i altres joguines de plom. Per la seva banda, *La nina* ha restat fins avui com una obra de referència a Catalunya i al conjunt de l'Estat.

²⁷ CALMETTES, Pierre. *Les Joujoux: leur histoire, leur technique, les artisans et les ouvriers, les ateliers et les usines*. París: Gaston Doin, 1924.

mateix, Calmettes oferia una anàlisi succinta de les fonts documentals sobre la matèria compilades des del segle XVII en endavant, tot apuntant la valoració testimonial dels textos literaris. La primera part del llibre consisteix en un estudi històric; la segona, en una anàlisi dels processos industrials de fabricació de les diferents tipologies.

A l'entorn de 1928, a Alemanya, Walter Benjamin (1974) reflexionava al voltant de les bases d'una història cultural de la joguina.²⁸ El filòsof es reconeixia amant i col·leccionista de les joguines tradicionals i dedicava sengles ressenyes a llibres fonamentals sobre la qüestió que es publicaven aquells anys, com ara el cèlebre *Kinderspielzeug aus alter Zeit. Eine Geschichte des Spielzeugs* (1928),²⁹ de Karl Gröber. També a Alemanya, Max von Boehn va publicar el tractat *Puppen und Puppenspiele* (1929),³⁰ una extensa monografia de dos volums dedicada a la història de la nina i el titella.

Ben mirat, si els estudis vuitcentistes havien tractat la joguina en el seu conjunt –o, fins i tot, integrada en la història dels jocs–, cap als anys vint trobem una tendència més acusada vers l'especialització. En concret, una historiografia específica sobre la nina es forja aquells anys. En paral·lel a l'obra de Max von Boehn, Esther Singleton (1927) i Gwen White (1928) publicaven sengles monografies als Estats Units.³¹ A França, Claude Sezan dedicava un primer estudi a *Les Poupées anciennes* (1930).³² I, a Catalunya, com hem vist, Joan Amades preparava l'edició de *La nina* durant els anys trenta, per bé que no es féu efectiva fins tres dècades més tard.

Després de la Segona Guerra Mundial, els estudis dedicats a la joguina experimenten un canvi d'orientació determinant, vinculat a la vulgarització de la pràctica del col·leccionisme. Primerament als Estats Units i després a Europa, la proliferació d'associacions de col·leccionistes de nines i joguines va imposar l'emergència d'una literatura especialitzada, bastida tant de monografies com de

²⁸ Del conjunt d'articles que el filòsof alemany va dedicar a les joguines en tenim una traducció al castellà: BENJAMIN, Walter. *Reflexiones sobre niños, juguetes, libros infantiles, jóvenes y educación*. Traducció de Juan J. Thomas. Buenos Aires: Nueva Visión, 1974.

²⁹ GRÖBER, Karl. *Kinderspielzeug aus alter Zeit. Eine Geschichte des Spielzeugs*. Berlín: Deutscher Kunstverlag, 1928.

³⁰ BOEHN, Max von. *Puppen und puppenspiele*, 2 vol. Munic: Bruckmann, 1929.

³¹ SINGLETON, Esther. *Dolls*. Nova York: Payson & Clarke, 1927, i WHITE, Gwen. *A Picture Book of Ancient and Modern Dolls*. Nova York: MacMillan Company, 1928.

³² SEZAN, Claude. *Les Poupées anciennes*. París: Éditions Pittoresques, 1930.

publicacions periòdiques, de la qual els mateixos col·leccionistes eren ensems els artífexs i els destinataris.³³

Certament, els protagonistes de la naixent història de la joguina a la fi del segle XIX van ésser també col·leccionistes. Encara més, Léo Claretie fou el fundador d'una primera associació de col·leccionistes de joguines, en el París de 1905. No obstant això, aquestes primeres obres tenien un caràcter volgutament divulgatiu, alhora que anaven signades per personalitats com Fournier, D'Allemagne o el mateix Claretie, que, a més de col·leccionistes, eren intel·lectuals altament reconeguts en aquell moment. En canvi, després de la Segona Guerra Mundial i, en especial, a partir de la dècada de 1960, els estudis dedicats a la joguina que es van publicar tant a Europa com als Estats Units s'adreçaven gairebé de manera exclusiva a un públic col·leccionista i, en molts casos, eren redactats pels mateixos antiquaris. Es tractava, doncs, d'un gènere de publicacions il·lustrades que aplegaven repertoris de marques i estudis tipològics i de mercat, els quals, encara en l'actualitat, ocupen la major part de la literatura especialitzada.

Amb tot això, els objectes de col·lecció no eren ja les joguines de les llums o de la primèria del període romàntic, sinó les joguines industrials fabricades entorn de 1900. Aleshores, la indústria moderna del joguet es va estructurar, tant a França o a Alemanya com també a Catalunya, al voltant de dues branques fonamentals: la indústria de la nina i la de joguines metàl·liques. De la mateixa manera, les publicacions adreçades al col·leccionistes dels segles XX i XXI es divideixen en funció de l'una o l'altra especialitat. En el camp de les joguines metàl·liques, destaquen de manera especial els llibres de David Pressland,³⁴ al Regne Unit; de Kurt Harrer,³⁵ a Alemanya, i de François Theimer,³⁶ a França. En paral·lel a aquests repertoris, el col·leccionisme ha generat monografies d'interès com, per exemple, el llibre de Jürgen i Marianne Cieslik³⁷ dedicat a la firma E. P. Lehmann de Brandenburg; el de Mick Duprat,³⁸ a la casa Rossignol de París; o, el de Frédéric Marchand,³⁹ a la firma també parisenca Fernand Martin.

³³ Centrant-nos en el cas concret de la nina, per exemple, The United Federation of Doll Clubs, amb seu a Kansas, fou fundada el 1949. Des de començaments dels anys cinquanta, té com a òrgan de difusió la revista *Doll News*. Per a més informació, vegeu la web de l'entitat [en línia] <<http://www.ufdc.org/>>.

³⁴ PRESSLAND, David. *The Art of the Tin Toy*. Londres: New Cavendish Books, 1976.

³⁵ HARRER, Kurt. *Lexikon Blechspielzeug*. Meerbusch: Alba Publikation, 1989.

³⁶ THEIMER, François. *Le Guidargus des jouets de collection*. París: Les Éditions de l'Amateur, 1990.

³⁷ CIESLIK, Jürgen; CIESLIK, Marianne. *Lehmann Toys: the history of E. P. Lehmann, 1881-1981* [Munic, 1981]. Londres: New Cavendish Books, 1982.

³⁸ DUPRAT, Mick. *C. R. Les Jouets C. Rossignol & C. Roitel: inventions et fantaisies*. París: Massin, 1998.

³⁹ MARCHANT, Frédéric. *Les Jouets Martin*. París: L'Automobiliste, 1987.

Tocant al sector de la nina, el nombre de publicacions és més elevat, per tal com els ritus domèstics que envoltaven l'artefacte n'afavoriren la conservació en detriment d'altres joguines. Títols com *The Collector's History of Dolls* (1979),⁴⁰ de Constance E. King, publicat simultàniament als Estats Units i al Regne Unit, esclareixen sense embuts el perfil del públic a qui anaven destinats aquests estudis. També, en aquest camp, adquireixen una gran importància les enciclopèdies de marques, entre les quals sobresurt *The Collector's Encyclopedia of Dolls* (1968),⁴¹ de Dorothy S., Elisabeth A. i Evelyn J. Coleman. Per la seva banda, ja durant la dècada de 1980 Jürgen i Marianne Cieslik van editar un interessant *Lexikon der Deutschen Puppenindustrie* (1984),⁴² que resta com una obra fonamental sobre les indústries alemanyes. I, més recentment, François i Danielle Theimer han publicat en dos volums *The Encyclopedia of French Dolls* (2003),⁴³ a l'editorial nord-americana Gold Horse Publishing, vinculada a la casa de subhastes Theriault's, especialitzada durant més de tres dècades en la venda de nines i joguines.

François i Danielle Theimer pertanyen a una generació d'antiquaris francesos –com Robert Capia,⁴⁴ entre d'altres– que durant les dècades de 1970 i 1980 es van dedicar a la divulgació i l'estudi de les principals firmes parisenques de nines de porcellana, que havien adquirit el grau més alt de cotització en les subhastes internacionals. Després d'haver impulsat empreses editorials com Les Éditions de l'Amateur o Polichinelle,⁴⁵ François Theimer ha publicat, a partir dels anys noranta, tot un seguit de monografies de firmes franceses emblemàtiques com Jumeau, Bru o Huret –adreçades tant als col·leccionistes

⁴⁰ KING, Constance E. *The Collector's History of Dolls*. Londres: Robert Hale, 1979.

⁴¹ COLEMAN, Dorothy S.; COLEMAN, Elisabeth A.; COLEMAN, Evelyn J. *The Collector's Encyclopedia of Dolls*. Nova York: Crown, 1968.

⁴² CIESLIK, Jürgen; CIESLIK, Marianne. *Cieslik's Lexikon der Deutschen Puppenindustrie. Marken. Daten. Fakten*. Jülich: Marianne Cieslik Verlag, 1984.

⁴³ THEIMER, François; THEIMER, Danielle. *The Encyclopedia of French Dolls*, 2 vol. Annapolis: Gold Horse Publishing, 2003.

⁴⁴ CAPIA, Robert. *Les Poupées françaises*. París: Arthaud, 1986.

⁴⁵ François Theimer va dirigir *Polichinelle, la Gazette des Jeux, Jouets, Poupées et Automates* entre 1980 i 1999. Es tractava d'una revista equivalent a *International Toy and Doll Collector*, impulsada per Constance E. King al Regne Unit a partir de 1979, o de *Puppen und Spielzeug. Ein Magazin für Sammler*, editat a Stuttgart per Ursula Gauder-Bonnet. En l'actualitat, Polichinelle s'ha reconvertit en una marca editorial dirigida per Theimer que comercia amb obres de divulgació i petit format del mateix autor, entre d'altres, les edicions successives d'un repertori de butxaca de marques franceses. Quant a Les Éditions de l'Amateur, fou una marca editorial que Theimer dirigí durant la dècada de 1980. Per a més informació, vegeu la pàgina web de l'autor [en línia] <<http://www.theimer.fr/>>.

com als aficionats— que resten com les obres referencials sobre la qüestió.⁴⁶ Es tracta, no obstant això, d'edicions limitades de la casa Theriault, publicades tant en francès com, en un tiratge més gran, en anglès.

4. UN PATRIMONI OBLIDAT

Després de la Guerra Civil, els estudis entorn de la joguina publicats a l'Estat espanyol s'havien vinculat a la *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, fundada a Madrid el 1944.⁴⁷ Aquell mateix any Julio Cavestany va publicar una de les primeres monografies d'història de la joguina publicades a Espanya. Es tractava d'una aproximació duta a terme des de la història de les arts decoratives. Amb el títol *El arte industrial de los juguetes españoles* (1944), conformava el número 18 de les Publicaciones de la Escuela de Artes y Oficios Artísticos de Madrid.⁴⁸ Cavestany aporta tot un seguit d'ascendents literaris per a una història de la joguina a Espanya, que es remunten a *El libro de los juegos* d'Alfons x el Savi fins als *Días geniales o lúdricos* de Rodrigo Caro. L'estudi es refereix als orígens grecollatins de les joguines, i fa una referència especial a l'emblemàtica nina de vori de la necròpolis de Tarragona. Segueixen les referències als bergansins, sonalls i amulets de l'edat moderna, així com també a l'època d'or dels rellotgers castellans, amb Juanelo Turriano al capdavant. Així mateix, mostra la permanència, des d'una perspectiva diacrònica, de models com el soldat, el cavall o la nina. I dibuixa, amb el suport majoritari de testimonis literaris i visuals, la recepció de joguines provinents d'Europa a l'Espanya dels segles XVIII i XIX.

El mes d'octubre de 1952 va tenir lloc a Barcelona la celebració del VIII Congreso Nacional de Pediatría, amb motiu del qual hi va haver, al Palau de la Virreina, una exposició dedicada a la història de la infantesa a través de les arts. La mostra va aplegar una selecció de llibres de pediatria espanyols

⁴⁶ THEIMER, François. *The Jumeau Book*. Annapolis: Gold Horse Publishing, 1994; *The Bru Book* [1991]. Annapolis: Gold Horse Publishing, 2001; *The Huret Book*. Annapolis: Gold Horse Publishing, 2009.

⁴⁷ Entre altres articles d'interès, vegeu VIOLANT, Ramon. «Panes rituales, infantiles y juveniles en el nordeste y levante español», *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, vol. 12 (1956), pàg. 300-359, i GARCÍA DE DIEGO, Vicente. «El trompo. Juguete y juego», *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, vol. 17 (1961), pàg. 2-28.

⁴⁸ CAVESTANY, Julio. *El arte industrial de los juguetes españoles*. Madrid: Publicaciones de la Escuela de Artes y Oficios Artísticos de Madrid, 1944.

anteriors a 1850 i una exposició de pintures i escultures, bressols, goigs i joguines. D'aquest últim àmbit, s'hi van veure peces procedents de les excavacions d'Empúries, cedides pel Museu Arqueològic, una col·lecció de cent divuit sonalls d'èpoques diverses i un bon nombre de joguines del segle XIX que provenien de les col·leccions del Museu Marès, del Museu Romàntic de Sitges i de Maria Junyent. El catàleg de la mostra inclou dos articles dedicats a les joguines. D'una banda, el neuropsiquiatre Jeroni Moragues reflexiona al voltant del que anomena «Realidad y suprarrealidad del juguete».⁴⁹ De l'altra, Maria Junyent –reconeguda col·leccionista de nines vuitcentistes– reflexiona al voltant de la història del sonall.⁵⁰

Aquells anys Francesc Curet va publicar, amb il·lustracions de Lola Anglada, el volum de les *Visions barcelonines sobre Botigues, obradors i cases de menjar i beure* (1954),⁵¹ que inclou un apartat de vint-i-set pàgines dedicat als «jocs i esbargiments», amb referències notables a la història de la joguina. A més de l'anàlisi i el dibuix de models diversos d'artefactes, Curet i Anglada van documentar tot un seguit de tallers i comerços de joguines en actiu a la Barcelona del període romàntic. També el 1954, el Palau de la Virreina va acollir una nova exposició de joguines antigues, organitzada per l'Asociación de Amigos de los Museos, seguint una iniciativa de Joaquim Folch i Torres.⁵²

A partir dels anys seixanta, la revaloració de la història de la joguina es veu afavorida per dos factors determinants: d'una banda, l'adopció definitiva del plàstic com a material de la indústria i el consegüent abandó dels materials i tècniques tradicionals;⁵³ de l'altra, la revaloració progressiva del joc i el material

⁴⁹ MORAGAS, Jeroni. «Realidad y suprarrealidad del juguete», *Catálogo de la exposición histórica celebrada con motivo del VIII Congreso Nacional de Pediatría que tendrá lugar en Barcelona en el mes de octubre de 1952*. Barcelona: Archivos de Pediatría, 1952, pàg. 37-38.

⁵⁰ JUNYENT, Maria. «El sonajero», *Catálogo de la exposición histórica...*, pàg. 43-47.

⁵¹ CURET, Francesc. *Visions barcelonines (1760-1860). Botigues, obradors i cases de menjar i beure*. Barcelona: Dalmau i Jover, 1954, pàg. 209-236.

⁵² CORTÉS, Juan. «La exposición de juguetes antiguos en la Virreina», *La Vanguardia* (26 de desembre de 1954), pàg. 12.

⁵³ L'arribada del plàstic va suposar la total transformació del model industrial desenvolupat a la fi del segle XIX. Pel que fa a la indústria espanyola, és determinant la creació el 1957 de Fábricas Agrupadas de Muñecas de Onil Sociedad Anónima (FAMOS). El 1962 es creava la primera edició de la Fira del Juguete de València. Aquell any el sector disposava ja d'un òrgan, encara avui en actiu i amb seu a Barcelona, que també inclouria una secció d'articles vinculats al col·leccionisme i a la història de la joguina: es tractava de la revista *Juegos y Juguetes de España*. Els articles vinculats a la història de la joguina apareguts a la revista foren recollits a MERIGÉ, Antoni (dir.). *Juguete y siglo XX: historia del juguete en España durante el siglo XX*. Barcelona: Just, 2001.

lúdic en el camp de l'educació.⁵⁴ Com a fita important, cal assenyalar que l'any 1961 Lola Anglada va fer donació al Museu Romàntic de Sitges de la seva important col·lecció de nines. Cinc anys després, l'editorial Gisbert va publicar el manuscrit inèdit de Joan Amades *La nina*. L'any 1968 Alberto del Castillo va dedicar a la història de la nina un lloc preferent a la *Guía del Museo Romántico Provincial*.⁵⁵ I, periòdicament, la premsa barcelonina es feia ressò de les col·leccions de joguines de la ciutat; se succeïen els reportatges de premsa dedicats a Alfred Opisso, Maria Junyent, Lola Anglada, Manuel Rocamora, etc.⁵⁶

L'estiu de 1968 el reconegut Celler d'Art de la Poble de Claramunt va celebrar una I Exposición Antològica del Juguete.⁵⁷ I, ja el 1976, August Panyella, aleshores director del Museu Etnològic, va dedicar una monografia a *Los soldaditos de plomo*,⁵⁸ amb la col·laboració de Joan Elías Garriga. Es tractava d'una primera aproximació històrica a les peces del taller Ortellí –fundat a Barcelona a començaments del segle XIX– que el mateix August Panyella havia dipositat a les sales de reserva del Museu, on romanen en l'actualitat. D'altra banda, foren també els soldats de plom l'objecte d'una primera monografia adreçada al col·leccionisme, *Coleccionismo de soldados* (1978),⁵⁹ publicada per José Manuel Allendesalazar.

Amb tot això, la revista *Juegos y Juguetes de España* va publicar l'article «Antecedentes históricos del juguete en Catalunya» (1980),⁶⁰ de Josep Corredor-Matheos. Es tractava d'un primer assaig de l'obra de Corredor-Matheos que, l'any següent, edicions 62 va publicar amb el títol *La joguina a Catalunya* (1981),⁶¹ que ha restat com el treball fonamental sobre la qüestió. *La joguina*

⁵⁴ L'any 1960 el model de les ludoteques fou impulsat per la UNESCO al nivell internacional. I durant els anys setanta se succeïren també a l'Estat espanyol les celebracions de congressos i jornades dedicats a la joguina i el joc, malgrat que en el conjunt d'aquests actes els aspectes històrics no hi van tenir cabuda. Per a més informació, vegeu les «Conclusiones del II Congreso Internacional sobre el juego y el juguete en el ámbito de la escuela y la educación especial (Barcelona, 19-21 de noviembre de 1977)», *Bordón*, núm. 222 (març-abril de 1977), pàg. 187-189.

⁵⁵ CASTILLO, Alberto del. *Guía del Museo Romántico Provincial*. Barcelona: Diputació Provincial de Barcelona, 1968, pàg. 20-22 i 81-102.

⁵⁶ Vegeu, per exemple, de LLOPIS, Artur. «Los coleccionistas de muñecas antiguas», *La Vanguardia* (7 de juliol de 1963), pàg. 43, o de FABIÁN, Enrique. «Una singular colección de juguetes en el estudio de Alfredo Opisso», *La Vanguardia* (16 de gener de 1972), pàg. 3.

⁵⁷ DURAN, Albert. «I Exposición Antològica del Juguete», *La Vanguardia* (27 de juliol de 1968), pàg. 21.

⁵⁸ PANYELLA, August; GARRIGA, Joan Elías. *Los soldaditos de plomo*. Barcelona: Monografías de Arte Roca, 1976.

⁵⁹ ALLENDESALAZAR, José Manuel. *Coleccionismo de soldados*. León: Everest, 1978.

⁶⁰ CORREDOR-MATHEOS, Josep. «Antecedentes históricos del juguete en Catalunya», *Juegos y Juegos de España*, núm. 76 (desembre de 1978), s/n.

⁶¹ CORREDOR-MATHEOS, Josep. *La joguina a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 1981.

a *Catalunya* s'estructura en deu capítols i abraça, al llarg de més de dues-centes pàgines, des del trànsit de les joguines tradicionals vers la industrialització fins a l'era del plàstic. Es tracta de l'única monografia dedicada al joguet català. Josep Corredor-Matheos va treure a la llum, per primer cop, l'existència d'un nombre important de fàbriques ubicades a la Barcelona de començaments del segle XX, documentades a través de la premsa, les col·leccions i els catàlegs de les exposicions de joguines que es van celebrar durant la Primera Guerra Mundial. L'èxit de la *La juguina a Catalunya* va determinar una segona monografia, *El juguete en España* (1989),⁶² que incorpora una introducció a la història de la juguina a Espanya des de l'antiguitat fins al segle de les llums.

En paral·lel als estudis cabdals de Corredor-Matheos, tot un seguit de publicacions aparegudes a l'Estat espanyol durant la dècada de 1980 determinen un tímid però creixent interès pel sector. El 1984 Fernando Díaz-Plaja va publicar uns *Apuntes para una historia del juguete*⁶³ en els quals configura un recorregut a través de models diversos de joguines tradicionals en relació amb la producció de les indústries de les comarques d'Alacant. D'altra banda, mereix una menció especial l'article «Juguetes» de Soledad Nieto Alcaide, inclòs a la *Historia de las artes aplicadas e industriales en España* (1982),⁶⁴ dirigida per Antonio Bonet Correa.

A començaments dels vuitanta, el col·leccionisme de joguines a l'Estat s'ha divulgat sensiblement. És l'època en què les institucions comencen a dedicar mostres a les col·leccions particulars, amb l'edició corresponent d'un catàleg.⁶⁵ Durant les dècades de 1980-1990 apareixen els primers museus de joguines,⁶⁶ alguns dels

⁶² CORREDOR-MATHEOS, Josep. *El juguete en España* [1989]. Madrid: Espasa Calpe, 1999.

⁶³ DÍAZ-PLAJA, Fernando. *Apuntes para una historia del juguete*. Barcelona: Bruguera, 1984.

⁶⁴ NIETO ALCAIDE, Soledad. «Juguetes», BONET CORREA, Antonio (dir.). *Historia de las artes aplicadas e industriales en España*. Madrid: Cátedra, 1982, pàg. 631-638.

⁶⁵ Vegeu, per exemple, ALEMÁN, Emilio. *Cuando éramos niños. 30 años de juguete de lata en España. 1906-1936*. Madrid: Dirección General de Cultura de la Consejería de Cultura, Deportes y Turismo de la Comunidad de Madrid, 1984. L'any anterior, la mateixa col·lecció s'havia vist a la Casa de Cultura de Zamora: ALEMÁN, Emilio (coord.). *El juguete español (1900-1950)*. Zamora: Casa de Cultura de Zamora, 1983. El 1988 es va celebrar una important exposició al Parque del Retiro: BALLESTER, Mariano (coord.). *Jugando, jugando*. Madrid: Comunidad de Madrid, 1988. També a Mallorca van tenir lloc aleshores les primeres exposicions de la destacable col·lecció de Ton Boig Clar. Vegeu *Juguetes d'un temps: col·lecció Ton Boig Clar*. Palma: Consell Insular de Mallorca, 1989, i BOIG CLAR, Ton (coord.). *Les juguetes i els dies*. Palma: Govern Balear: Conselleria d'Educació i Cultura, 1987.

⁶⁶ Sobre la museització de la juguina, vegeu de PASCUAL SELLÉS, José. «El Museu Valencià del Joguet de Ibi. Nuevas perspectivas», *Museo: Revista de la Asociación Profesional de Museólogos de España*, núm. 4 (1999), pàg. 201-208.

quals van publicar sengles catàlegs.⁶⁷ Entrat el segle XXI⁶⁸ es consoliden les associacions de col·leccionistes, sovint vinculades als museus especialitzats, i les edicions a Barcelona de fascicles i revistes, tant d'abast nacional com internacional.⁶⁹

En paral·lel, les col·leccions o els fons de joguines dipositats a diverses institucions museístiques són objecte de distintes publicacions. Assumpta Gou va dedicar una monografia a *Les nines del Museu Romàntic* (1986),⁷⁰ editada per la Diputació de Barcelona. El llibre apareix dos anys després de la mort de Lola Anglada. El 1983 l'artista encara publicava *Les meves nines*,⁷¹ una obra coral dedicada a la història de la col·lecció. El 1999 Alter Pirene editava un facsímil de *La nina* de Joan Amades. I els vestigis d'una fàbrica de nines de l'Eixample, Lehmann y Cía., feien part de l'exposició *Ciutat i fàbrica. Un recorregut pel patrimoni industrial de Barcelona*, inaugurada al Col·legi d'Arquitectes de Catalunya el desembre de 1998.⁷²

L'any 1991 l'Ajuntament de Barcelona va publicar el primer volum del catàleg del Museu d'Arts, Indústries i Tradicions Populars, dedicat a la col·lecció de motlles i joguines de plom de la casa Ortelli. El catàleg parteix dels estudis sobre el tema publicats els anys setanta per August Panyella i José Manuel Allendesalazar. Aquest últim hi signa un article en el qual situa la producció d'Ortelli en el marc europeu, seguit d'un estudi més específic del taller de Concepción Doncel i Anna Jové.⁷³ Més recentment, l'Associació Cul-

⁶⁷ Vegeu els catàlegs *Jocs & joguets: Museu del Joguet de Catalunya, Figueres*. Sant Lluís: Triangle Postals, 1998; *Museu Valencià del Joguet. Catàleg-catàlogo*. Ibi: Museu Valencià del Joguet, 2008, i *Museu de la Jugueteta Can Planes, Sa Pobla, Mallorca*. Sa Pobla: Can Planes. Espais d'Art i Cultura, 1998.

⁶⁸ Recentment, en la línia de les exposicions celebrades els anys vuitanta, cal destacar l'edició del catàleg de dues importants col·leccions particulars: CONTRERAS FLORES, Lucía. *Teatros de papel: colección de Lucía Contreras Flores*. València: Diputació Provincial de València, 2008, i QUIROGA DE PAZ, José Antonio. *Cien años jugando (1870-1970)*. Burgos: Cajacírculo, 2009.

⁶⁹ Tocant a les associacions de col·leccionistes, destaquem entre d'altres Joguetmaníacs, creada a l'entorn del Museu d'Història de la Juguina de Sant Feliu de Guíxols el 1991. Amb motiu de la celebració del quinze aniversari, l'associació va editar un catàleg de mostra de les col·leccions: SÀRRIAS, Ignasi (ed.). *Joguetmaníacs: 1991-2006*. Sant Feliu de Guíxols: Ajuntament de Sant Feliu de Guíxols, 2006. Quant a l'edició de fascicles i revistes per als col·leccionistes, vegeu: SÀRRIAS, Ignasi, *Juguetes de antaño: colección Payá*. Barcelona: RBA Coleccionables 2004.

⁷⁰ Es tractava d'una actualització, profusament il·lustrada amb fotografies i contrastada amb les dades recollides per Joan Amades a *La nina*, de la introducció a les nines de Lola Anglada que Alberto del Castillo havia inclòs, els anys seixanta, a la Guia del Museu. GOU, Assumpta. *Les nines del Museu Romàntic* [1986]. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1999.

⁷¹ ANGLADA, Lola. *Les meves nines*. Barcelona: Alta Fulla, 1983.

⁷² SÁNCHEZ, Susana. «Una indústria de l'Eixample: la fàbrica de nines Lehmann y Cía.», BASIANA, Xavier; ARTASU, M. Checa; ORPINELL, Jaume. *Barcelona, ciutat de fàbriques*. Barcelona: Nau Iwanov, 2000, pàg. 167-169.

⁷³ ALLENDESALAZAR, José Manuel; DONCEL, Concepción; JOVÉ, Anna. *Catàleg del Museu d'Arts*,

tural Joan Amades ha impulsat la publicació d'un manuscrit inèdit de l'autor dedicat a les joguines de plom.⁷⁴ La introducció a cura d'Elisabet Giró i Antoni Serés esdevé la revisió actualitzada de les dades conegudes sobre aquesta branca de la indústria del joguet a la Barcelona del vuit-cents.⁷⁵

Per la seva banda, el Museu Frederic Marès va dedicar una primera exposició a la seva col·lecció de joguines. Es tractava, en concret, d'una mostra dedicada als teatres de paper, amb motiu de la qual es va editar la monografia *Teatres de joguina. De l'entreteniment al col·leccionisme. Catalunya, segles XIX-XX* (2005).⁷⁶ La pertinença d'aquesta branca de la joguina a la indústria editorial ha suposat la diversificació d'estudis sobre el tema. Així, les joguines de paper són objecte d'un article de Jan Grau i Francesc d'A. López al catàleg editat de la col·lecció d'imatge impresa de l'Arxiu Joan Amades.⁷⁷ També, Aitor Quiney reserva a les joguines de paper d'Hermenegildo Miralles un apartat de la monografia dedicada a aquest enquadernador destacable de l'època del modernisme.⁷⁸

Pel que fa a la resta de l'Estat, el Museo del Traje de Madrid acull una important col·lecció procedent del Museo Nacional de Antropología que, anualment, és objecte d'una exposició temàtica durant l'època de Nadal. Des d'aquesta institució, Concha García-Hoz Rosales ha publicat, els últims anys, diversos estudis dedicats a la joguina.⁷⁹ Per la seva banda, el Museo de Almería va dedicar una important exposició, els comissaris de la qual foren Guillem Rosselló Bordoy i Isabel Flores,⁸⁰ als xiulets de ceràmica des de l'islam fins a l'actualitat. Des d'una perspectiva distinta, les relacions de reciprocitat entre

Indústries i Tradicions Populars/I. El taller Ortelli: Motlles de pedra (1). El soldat de plom. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1991.

⁷⁴ AMADES, Joan. *Les joguines...*

⁷⁵ Pel que fa a altres modalitats del sector, com les miniatures de llauna, vegeu de MAYORAL, Jordi. «Llauners de Gràcia», *Revista d'Etnologia de Catalunya*, núm. 28 (juny de 2006), pàg. 122-123, i CAPELLÀ SIMÓ, Pere. «La joguina de llauna a Catalunya: les fàbriques de Jordi i Enric Rais (1870-1939)», *Butlletí XIX Barcelona 2005. Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*. Barcelona: RACBASJ, 2006, pàg. 203-226.

⁷⁶ VÉLEZ, Pilar (coord.). *Teatres de joguina. De l'entreteniment al col·leccionisme. Catalunya, segles XIX-XX*. Barcelona: Museu Frederic Marès, 2005.

⁷⁷ GRAU, Jan; LÓPEZ, Francesc d'A. «El joc i el lleure en la imatgeria popular impresa», MANA, Josep; VILAR, Ramon (coord.). *Imatgeria popular. Els tresors de Joan Amades. La col·lecció d'imatge impresa de l'Arxiu Joan Amades*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2009, pàg. 101-112.

⁷⁸ QUINEY, Aitor. *Hermenegildo Miralles, arts gràfiques i enquadernació*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 2006.

⁷⁹ GARCÍA-HOZ ROSALES, Concha. «¿A qué jugábamos?: el juguete industrial en el Museo Nacional de Antropología», *Anales del Museo Nacional de Antropología*, núm. 3 (1996), pàg. 89-106.

⁸⁰ FLORES ESCOBOSA, Isabel (dir.). *Del rito al juego. Juguetes y silbato de cerámica desde el Islam a la actualidad*. Almería: Junta de Andalucía, 2006.

la creació artística i l'entorn material de la infantesa han generat exposicions destacables amb la consegüent edició d'un catàleg, com foren *Infancia y arte moderno* (1997) al Museu Valencià d'Art Modern i, més recentment, *Los juguetes de las vanguardias* (2010) al Museo Picasso de Màlaga.

5. VERS UNA RECONSTRUCCIÓ DISCIPLINÀRIA

Durant la dècada dels seixanta, l'emergència del postestructuralisme, entre altres corrents, preparava la consolidació d'un nou paradigma historiogràfic. De bell nou, a França es començava a forjar una nova línia d'estudis dedicats a la història de la joguina. En concret, després de la primera edició de *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* (1960),⁸¹ de Philippe Ariès, la infantesa i el seu entorn material havia de despertar en els historiadors un interès sense precedent. Realment, Ariès va posar de manifest que la desclosa d'un sentiment nou envers l'infant incidia en l'univers i la forma de les joguines i altres entreteniments.

Fou precisament un deixeble d'Ariès, Michel Manson, qui va plantejar la inserció de la història de la joguina en el marc de la història general de la infantesa i de la família. Després d'uns primers estudis al voltant de les joguines de l'antiguitat, realitzats a finals dels anys seixanta, Michel Manson va defensar la tesi «Les poupées dans l'Empire romain, le royaume du Bosphore cimmérien et le royaume parthe» (1978).⁸²

Durant el curs d'aquestes investigacions, Michel Manson va col·laborar amb Florence Poisson, conservadora del Musée Roybet-Fould, en l'organització d'una exposició dedicada a l'*Histoire de la poupée*,⁸³ celebrada entre el mes de desembre de 1973 i el gener de 1974. Tres anys més tard, a l'empara de l'associació dels Amis du Musée Roybet-Fould, es va consolidar un Comité d'Étude et de Recherche sur la Poupée (CERP), que es reconvertiria en centre d'estudis i en associació autònoma el 1982.⁸⁴

⁸¹ ARIÈS, Philippe. *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* [1960]. París: Seuil, 1973.

⁸² MANSON, Michel. «Les jeux et les jouets des enfants dans le monde gréco-romain». Tesi de llicenciatura dirigida pel doctor G. Picard, Université Paris-Sorbonne (IV), 1969; «Les poupées dans l'Empire romain, le royaume du Bosphore cimmérien et le royaume parthe». Tesi doctoral dirigida pel doctor Paul-Marie Duval, École Pratique des Hautes Études, 1978.

⁸³ Vegeu el catàleg de l'exposició: MANSON, Michel; CAPIA, Robert. *Histoire de la poupée*. París: Presses Artistiques, 1974.

⁸⁴ MANSON, Michel, «La poupée, objet...», pàg. 17.

Els objectius del CERP eren, a més de l'edició d'un butlletí, la realització d'un catàleg de les col·leccions franceses –fonamentalment de nines–, tant públiques com privades. Així mateix, es va emprendre la tasca d'inventariar les peces localitzades del segle XIX, tant de la col·lecció del Museu com de fora, en funció del fabricant. D'aquesta manera, d'una banda s'iniciava una cerca d'història industrial que es concretava en la reproducció de tots els dossiers de patents relatives a la indústria de la nina conservats a l'Institut National de Protection Industrielle. De l'altra, el CERP va dur a terme el buidatge integral de l'*Almanach du Commerce* de París entre els anys 1805 i 1914, així com de tots els reports i catàlegs d'exposicions industrials tant d'ordre nacional com internacional.⁸⁵

Tocant a l'Antic Règim, Michel Manson va recuperar la història, assajada pels primers historiadors vuitcentistes, de les corporacions de fabricants francesos de joguines des de la fi del període medieval. Així mateix, va ampliar les dades conegudes amb noves fonts extretes dels arxius notariais relatives a la identitat dels anomenats *bimbelotiers* o *poupetiers* dels segles XVI i XVII. Aquestes noves dades foren publicades, per primer cop, a la comunicació «Diverses approches sur l'histoire de la poupée du XVIIe au XVIIIe siècle», presentada al XIIIe Colloque International d'Études Humanistes, celebrat a Tours el juliol de 1980.⁸⁶ Més endavant, Michel Manson defensava la tesi doctoral «Le jouet dans la France d'Ancien Régime» (1990),⁸⁷ un estudi fonamental sobre l'àmbit que fou publicat amb el títol *Jouets de toujours* (2001).⁸⁸

En última instància, les recerques iniciades en el marc del CERP i continuades per Michel Manson es completen amb la compilació de fonts literàries i iconogràfiques. Tocant a les primeres, la compilació de textos literaris, mites i contes populars partia d'un estudi lexicogràfic i de semàntica històrica dels mots que designen la nina. Es tracta d'un estudi que es completa amb els textos on aquests mots apareixen, tot dibuixant una constel·lació de les observacions i els judicis registrats a l'entorn de l'artefacte. Fet i fet, aquesta via havia estat iniciada en un estudi del tot singular de la psicòloga Jeanne Danos, publicat amb el títol *La Poupée, mythe vivant* (1967).⁸⁹ Pel que fa a les fonts iconogràfiques,

⁸⁵ MANSON, Michel, «Les faillites», POISSON, Florence (dir.). *La Poupée française*. París: Presses Artistiques, 1980, pàg. 25-32.

⁸⁶ MANSON, Michel. «Diverses approches sur l'histoire de la poupée du XVIIe au XVIIIe siècle», ARIES, Philippe; MARGOLIN, Jean-Claude (coord.). *Les Jeux à la Renaissance*. París: Vrin, 1982, pàg. 525-551.

⁸⁷ MANSON, Michel. «Le jouet dans la France d'Ancien Régime». Tesi doctoral dirigida pel doctor Roche. Université de Paris-I, 1999.

⁸⁸ MANSON, Michel. *Jouet de toujours*. París: Fayard, 2001.

⁸⁹ DANOS, Jeanne. *La Poupée, mythe vivant*. París: Gonthier, 1967.

el CERP es va dotar d'una fototeca que aplegava reproduccions de pintures, estampes, cartes postals, catàlegs de fabricants, fotografies familiars, etc.⁹⁰

D'aquesta manera, la revaloració dels testimonis iconogràfics i literaris que Léo Claretie havia plantejat en un llibre de divulgació de la fi del segle XIX trobava una via de continuïtat amb el canvi de paradigma historiogràfic encetat pels deixebles de Philippe Ariès.⁹¹ Amb tot això, la Universitat de París XIII va permetre l'habilitació, l'any 1981, d'uns estudis de tercer cicle de l'àrea d'educació que es van anomenar «Ciències del joc», impulsats per un equip d'investigadors que treballaven sota l'òrbita del filòsof Jacques Henriot. Des d'aleshores fins a l'actualitat, Michel Manson imparteix, en el marc, doncs, d'uns estudis universitaris, una àrea dedicada a la història de les «pràctiques i objectes culturals de la infantesa i l'adolescència», en la qual les joguines gaudeixen d'un espai de privilegi.

A l'Estat espanyol la joguina ha estat igualment objecte d'aproximacions diverses des de l'àmbit de les universitats. Les relacions entre la joguina i l'Art han suscitat distintes tesis doctorals.⁹² D'altra banda, des del vessant pedagògic, Maria de Borja Solé, de la Universitat de Barcelona, ha estudiat el joc i el material lúdic en el marc contemporani de les ludoteques, així com també la història del joc com a activitat educativa en la història de l'ensenyament a Catalunya.⁹³ En una mateixa línia, Andrés Payá Rico,⁹⁴ des de la Universitat de València, ha investigat la presència de l'activitat lúdica en la història de l'educació contemporània.

⁹⁰ MANSON, Michel, «La poupée, objet...», pàg. 21.

⁹¹ És interessant de subratllar la valoració de les joguines, i més en concret de les nines, en els volums que s'hi dediquen al segle XIX de l'obra fonamental iniciada per Philippe Ariès i Georges Duby *Histoire de la vie privée*. Vegeu, així, de PERROT, Michelle; CORBIN, Alain. «Entre bastidores», ARIÈS, Philippe; DUBY, Georges (dir.). *Historia de la vida privada* [París, 1987]. Vol. 8. Madrid: Taurus, 1991, pàg. 182-184.

⁹² Vegeu NUNES BRITO, María José. «La ergonomía en el juguete como elemento escultórico». Tesi doctoral dirigida per Maria de Borja Solé i José Manuel Ruiz Ortega, Universitat de Barcelona, 1992; ANTONANZAS MEJÍA, Fernando. «Artistas y juguetes». Tesi doctoral dirigida per María Luisa Martínez Salmeán, Universidad Complutense de Madrid, 2005; VAZ-ROMERO TRUEBA, Oriol. «El artista y el juguete: viajes al imaginario occidental desde la antigüedad al romanticismo». Tesi doctoral dirigida per Miquel Quílez i Michel Manson, Universitat de Barcelona / Université de Paris XIII, 2011.

⁹³ BORJA SOLÉ, Maria de. *Instruir deleitando: el juego como actividad educativa*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1984; *El joc, eina educativa a Catalunya*. Barcelona: Hogar del Libro, 1982; *El sexisme a les joguines*. Barcelona: Institut Català de la Dona, 1993; «Los juguetes en el marco de las ludotecas, elementos de juego, de transmisión de valores y desarrollo de la personalidad», *Revista Interuniversitaria de Formación del Profesorado*, núm 19 (2004), pàg. 43-64.

⁹⁴ Vegeu, entre altres títols: PAYÁ RICO, Andrés. *Aprender jugando. Una mirada histórico-educativa*. València: Universitat de València, i «Jugar a la guerra i a la pau. Breu història dels discursos ludicopedagògics en els segles XIX i XX», *Aloma. Revista de Psicología, Ciencias de l'Educació i de l'Esport*, núm. 25 (2009), pàg. 119-136.

Les universitats valencianes han demostrat, durant les últimes dècades, un interès especial a vetllar per la difusió de la història del joguet. Una mostra d'això és l'emplaçament del Museu del Joguet de València a les instal·lacions de l'Escola Tècnica Superior d'Enginyeria del Disseny de la Universitat Politècnica. A més a més, aquest interès es concreta en un nombre important de publicacions universitàries. Des de l'àmbit de la geografia humana i la història industrial, José Ramón Valero Escandell,⁹⁵ professor de la Universitat d'Alacant, ha estudiat l'origen i el desenvolupament de la indústria del joguet a Ibi, a partir de 1901. També, Valero Escandell és responsable d'una monografia dedicada a l'emblemàtica firma Payá Hermanos, així com de l'organització d'un curs d'extensió universitària, els mesos d'octubre i novembre de 2005, dedicat a «La indústria del joguet: de les arrels a la globalització». Així mateix, ha col·laborat amb José Pascual Sellés, director del Museu del Joguet d'Ibi, i altres autors en una obra de caire general dedicada a la indústria valenciana en el seu conjunt.⁹⁶ Valero Escandell també va col·laborar en l'exposició monogràfica *Juguetes de lata: la época dorada de Rico, SA*,⁹⁷ que es féu a la Universitat d'Alacant el 2001.

L'any 2009 la Universitat de València publicava la monografia *Els joguets de Dénia. Un segle d'activitat industrial*.⁹⁸ Es tractava d'un estudi de la pedagoga M. Teresa Carrió Rovira i de la filòloga M. Roser Cabrera González que fou mereixedor de la IX Beca d'Investigació de l'Ajuntament de Dénia l'any 2006. Més recentment, l'escultor Juan Bordes, catedràtic emèrit de la Universitat de Las Palmas de Gran Canaria, ha publicat una acurada *Historia de los juguetes de construcción* (2012),⁹⁹ que continua la seva recerca al voltant de la influència dels programes educatius del segle XIX en les joguines comercials.

Tocant, de bell nou, al panorama internacional, la història de la juguina ha despertat els últims anys l'atenció de les universitats nord-americanes. En aquest sentit, són remarcables els estudis *Work and Play: the production and consump-*

⁹⁵ VALERO ESCANDELL, José Ramón. *Origen y desarrollo de la industria del juguete en Ibi (1900-1942)*. Alacant: Universitat d'Alacant, 1997; Payá, *historia social de una industria juguetera*. València: Generalitat Valenciana, Conselleria de Treball, 1991.

⁹⁶ PASCUAL SELLÉS, José (coord.). *Juguetes valencianos. Un siglo en la historia de una industria peculiar*. València: Generalitat valenciana. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència. Direcció General de Patrimoni Artístic, 1997.

⁹⁷ VALERO ESCANDELL, José Ramón; PASCUAL SELLÉS, José; PONCE HERRERO, Gabino. *Juguetes de lata: la época dorada de Rico, S.A.* Alacant: Universitat d'Alacant, 2001.

⁹⁸ CARRIÓ ROVIRA, M. Teresa; CABRER GONZÁLEZ, M. Roser. *Els joguets de Dénia. Un segle d'activitat industrial*. València: Universitat de València, 2009.

⁹⁹ BORDES, Juan. *Historia de los juguetes de construcción*. Madrid: Cátedra, 2012.

tion of toys in Germany, 1870-1914 (2007),¹⁰⁰ de David D. Hamlin –vinculat la Universitat de Michigan– o de Bryan Ganaway –professor del College of Charleston– *Toys, consumption, and middle-class childhood in imperial Germany, 1871-1918* (2009).¹⁰¹ En tots dos casos la joguina es converteix en un observatori per a una història cultural en temps de l'Imperi alemany, que abraça aspectes com el consum, els canvis de percepció dels nacionalismes o els idearis de domesticitat.

A Alemanya, on els museus de joguines s'erigeixen com a importants centres de documentació, han despertat interès les col·laboracions dels artistes de l'època del Jugendstil amb les fàbriques de joguines. En aquesta línia, sobresurt el llibre d'Antje Lode *Skulptur und Puppe: Vom Menschenbildnis zum Spielzeuge* (2008).¹⁰² Des de l'òptica dels estudis culturals, és igualment destacable l'assaig de la historiadora australiana Juliette Peers *The Fashion Doll: from Bébè Jumeau to Barbie* (2004).¹⁰³ Es tracta d'una panoràmica al voltant de les interrelacions entre la indústria de la nina i la moda a Occident, des de mitjan segle XIX fins a mitjan segle XX.

L'any 2004 es va editar a París una obra de referència: *Jeux et Jouets dans les musées d'Île-de-France*.¹⁰⁴ Es tracta d'un catàleg promogut per l'Association Générale des Conservateurs des Collections Publiques de France que parteix de la constatació que, tot i la presència notòria de joguines en bona part dels museus de l'Illa de França, és un àmbit encara molt poc estudiat des de l'òptica de la història de les arts decoratives. L'obra recull una selecció d'articles d'alt interès signats per professionals de prestigi tant de l'àmbit dels museus com de les universitats. Tocant a les aportacions d'aquests últims –vinculats, en tots tres casos, a la Universitat de París XIII–, Jacques Henriot disserta al voltant de les nocions de joc i d'actitud lúdica. Per la seva banda, Gilles Brougère analitza les transformacions contemporànies de la joguina en relació amb els mitjans de comunicació de l'era digital. Finalment, Michel Manson aprofundeix en els aspectes històrics i metodològics a «Écrire l'histoire du jouet: un défi scientifique».¹⁰⁵

¹⁰⁰ HAMLIN, David D. *Work and Play: the production and consumption of toys in Germany, 1870-1914*. Ann Arbor: The University Michigan Press, 2007.

¹⁰¹ GANAWAY, Bryan. *Toys, consumption, and middle-class childhood in imperial Germany, 1871-1918*. Berna: Peter Lang, 2009.

¹⁰² LODE, Antje. *Skulptur und Puppe: Vom Menschenbildnis zum Spielzeuge*. Berlín: A. B. Fischer, 2008.

¹⁰³ PEERS, Juliette. *The Fashion Doll: from Bébè Jumeau to Barbie*. Oxford: Berg, 2004.

¹⁰⁴ DEGUILLAUME, Marie-Pierre; GORGUET BALLESTEROS, Pascale (coord.). *Jeux et Jouets dans les musées d'Île-de-France*. París: Parismusées, 2004.

¹⁰⁵ MANSON, Michel. «Écrire l'histoire du jouet: un défi scientifique», DEGUILLAUME, Marie-Pierre; GORGUET BALLESTEROS, Pascale (coord.). *Jeux et Jouets...*, pàg. 72-80.

Manson presenta la història de la joguina com un «repte científic» que exigeix fer valer tot tipus de fonts documentals amb els mitjans crítics de la història, la literatura, l'art i l'arqueologia. D'aquesta manera, la joguina pot esdevenir l'objecte d'una història total que es desglossa en dos grans enfocaments. D'una banda, el que Manson anomena una història econòmica i social de la joguina; de l'altra, una història cultural. Manson desglossa un mapa de les fonts documentals pròpies de cada àmbit, alhora que evidencia el nombre important de buidatges que encara resten per fer.

Tanmateix, les fonts documentals d'ambdues aproximacions generen relacions d'interdependència. Ben mirat, les fonts per a una història econòmica de la joguina durant l'Antic Règim es limiten a l'àmbit jurídic de les corporacions gremials (estatuts, reglaments, processos, actes notariais, etc.). I, per tant, exigeixen d'ésser complementades amb el testimoni dels diccionaris que defineixen els oficis de la joguina, les estampes que il·luminen les mercaderies dels venedors ambulants i les fires, els textos literaris o les formes distintes d'escriptura privada.

Durant el segle XIX, en canvi, les fonts documentals per a la història de la joguina augmenten de manera notòria. Trobem els anuaris comercials, les patents d'invenció, les fonts vinculades a les exposicions de la indústria, la premsa, les estadístiques econòmiques oficials, els catàlegs d'empreses, etc. Altrament, Manson constata que l'existència massiva d'aquestes fonts no exigeix que es facin valer altres testimonis. Les imatges i els textos literaris permeten de situar els artefactes de la indústria en mans dels usuaris i dels ambients i situacions de què feien part. Michel Manson introdueix, així, les fonts per a una «història cultural de la joguina» que completen, amb vista a una història global de la família i l'infant, les informacions dels arxius. Inversament, la història econòmica del joguet contribueix a fer més evidents els «filtres culturals» que envaeixen les pràctiques artístiques; en especial, pel que fa a la representació reiterada d'un tipus d'artefactes i a les absències de tots uns altres.

Michel Manson conclou que tot i l'existència de tants testimonis, bona part de les publicacions contemporànies dutes a terme, tant pels col·leccionistes com pel personal dels museus, es limiten a citar les dades descobertes, durant el mateix segle XIX, pels primers historiadors de l'àmbit, com foren Léo Claretie o Henry-René d'Allemagne. De fet, assenyala que allò que anomena una història científica del joguet en tots els seus vessants exigeix l'efectuació d'un nombre important de buidatges que encara resten per fer. I, a aquest efecte, reclama de quina manera es fa del tot necessària la creació d'equips nous d'investigadors, així com l'empresa de nombrosos treballs universitaris.

Finalment, seguint el mapa de fonts traçat per la historiografia francesa, hem defensat a la Universitat de Barcelona la tesi doctoral «Les joguines i les seves imatges en temps del modernisme: Barcelona-Palma i el model de París» (2012),¹⁰⁶ en la qual hem volgut demostrar el valor de la joguina com a font documental a l'hora de descobrir caires del tot inadvertsits de la història cultural de la Barcelona de 1900 i el seu marc d'influència.

Tal com assenyalava Léo Claretie el 1893, «pour faire revivre les temps morts, il faut en retrouver à la fois les grands lignes et les menus fatras, et les combiner congrûment».¹⁰⁷ Més d'un segle més tard, aquesta combinació de testimonis ha definit, amb Michel Manson al capdavant, els mètodes de la història de la joguina. Altrament, Léo Claretie havia plantejat les relacions entre la joguina i la història com un viatge d'anada i tornada. I preveia, com hem assenyalat, que els historiadors del futur podrien revivre l'Europa de 1900 a través de les joguines. En altres paraules, la lectura del valor testimonial de les joguines exigeix la posada en pràctica de les metodologies que regulen l'ús de les imatges com a document històric.¹⁰⁸ Perquè, en conclusió, el repte d'aquesta disciplina no recau únicament en la recuperació d'un patrimoni oblidat, sinó en la utopia de demostrar com, de joguina en joguina, hom pot encara descobrir, parafrasejant Claretie, «l'histoire vue par un de ses côtés les plus pittoresques, les moins connus et les plus neufs».¹⁰⁹

¹⁰⁶ CAPELLÀ SIMÓ, Pere. «Les joguines i les seves imatges en temps del modernisme: Barcelona-Palma i el model de París». Tesi doctoral dirigida per Teresa-M. Sala i Jaume de Córdoba, Universitat de Barcelona, 2012. Posteriorment, una part important d'aquesta tesi ha estat recollida en un llibre. Vegeu CAPELLÀ SIMÓ, Pere. *La ciutat de les joguines. Barcelona, 1840-1918*. Maçanet de la Selva: Gregal, 2013.

¹⁰⁷ CLARETIE, Léo. *Les Jouets...*, pàg. 285.

¹⁰⁸ BURKE, Peter. *Visto y no visto. El uso de la imagen como documento histórico* [Londres, 2001]. Barcelona: Crítica, 2001.

¹⁰⁹ CLARETIE, Léo. *Les Jouets...*, pàg. 275.